

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ROMAN WYSOCKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5664-6041>

roman.wysocki@mail.umcs.pl

*Życie społeczne i polityczne ludności ukraińskiej
w województwie lubelskim w okresie międzywojennym.
Między asymilacją a emancypacją*

Social and Political Life of the Ukrainian Population in the Lublin Voivodeship in the Interwar
Period: Between Assimilation and Emancipation

ABSTRAKT

W okresie międzywojennym województwo lubelskie znajdowało się w centrum kraju, lecz jego wschodnia część pozostawała obszarem pogranicza polsko-ukraińskiego. Przekonanie o przynależności do wspólnoty etnicznej, religijnej, kulturowej czy językowej nie wystarczało, aby trwale ustabilizował się tu podział między poszczególnymi grupami narodowymi. Ukraińskie życie społeczne i polityczne nabrało w tym czasie impetu, ale jednocześnie napotykało konsekwentny opór ze strony władz państwowych. Ukraińcy w swoich postulatach koncentrowali się przede wszystkim na kwestiach ekonomicznych oraz obronie Kościoła prawosławnego, a dopiero w dalszej kolejności na zachowaniu odrębności etnicznej i kulturowej. Taka hierarchia priorytetów wynikała ze słabości ukraińskiego życia politycznego.

Słowa kluczowe: mniejszość ukraińska; województwo lubelskie; stosunki polsko-ukraińskie; Druga Rzeczpospolita

WSTĘP

W okresie międzywojennym województwo lubelskie położone było w centralnej części państwa polskiego. Jego wschodnia, nadbużańska część, określana mianem Chełmszczyzny i Podlasia, pozostawała jednak obszarem

pogranicza polsko-ukraińskiego (a w miasteczkach: polsko-ukraińsko-żydowskiego)¹. Zróznicowanie etniczne, religijne, kulturowe i językowe nie wystarczało, by utrwalił się tu stabilny podział między poszczególnymi grupami narodowymi. Proces krystalizowania się różnych tożsamości narodowych prowadził natomiast do utrwalania odmiennych wyobrażeń o wspólnej „małej ojczyźnie”.

Znaczące piętno na ukraińskim ruchu narodowym odcisnęła polityka rusyfikacyjna władz carskich, negujących istnienie odrębnego narodu ukraińskiego i uniemożliwiających tworzenie instytucji ukraińskich. Między innymi z tego powodu – choć przyczyn było więcej – na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu ruch ten podjął próbę zaznaczenia swojej obecności dopiero po rewolucji 1905 roku². Kluczową rolę w jego konstytuowaniu odgrywało poczucie odrębności etnicznej. Choć kształtowało się ono na gruncie różnic językowych i kulturowych, to w praktyce za podstawowe kryterium różnicujące uważano wyznanie. Przez cały okres międzywojenny lokalne władze administracyjne oraz znaczna część społeczeństwa polskiego utożsamiały ukraińskość na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu – poza nielicznymi wyjątkami – z przynależnością do Kościoła prawosławnego. Starosta krasnostawski Eugeniusz Kocuper pisał w latach trzydziestych XX wieku, że na podległym mu terenie „katolicyzm jest utożsamiany z narodowością polską, a przejście prawosławnego na katolicyzm równoznaczne z przejściem (...) do narodowości polskiej”³. Stereotyp ten był głęboko zakorzeniony w ocenie stosunków narodowościowych. Choć niewątpliwie oddawał on praktyczny mechanizm interpretowania przemian tożsamościowych, nie uwzględniał jednak znaczenia innych czynników modernizacyjnych, ostatecznie decydujących o spajaniu wspólnoty w procesie formowania nowoczesnej tożsamości narodowej.

Powstanie państwa polskiego zapoczątkowało nowy etap w dziejach regionu, a tym samym w życiu mieszkającej w jego granicach ludności ukraińskiej. Jej aktywność społeczna i polityczna w województwie lubelskim była już wielokrotnie przedmiotem badań historyków. Dotychczas publikacje koncentrowały się jednak na przedstawieniu ewolucji wybranych aspektów funkcjonowania

¹ J. Lewandowski, *Zagłada pogranicza*, „Res Historica” 2014, nr 38, s. 266.

² Селянин, *Листи з Холмицини*, „Рада”, 3.10.1906, s. 1.

³ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny 1919–1939 [dalej: UWL], sygn. 430, s. 55, Raport Starosty Krasnostawskiego „Ruch narodowościowy na terenie powiatu krasnostawskiego”, 11.02.1934.

wspólnoty (życia kulturalno-oświatowego⁴, religijnego⁵, działalności politycznej⁶ itd.) oraz ich ujęciu ilościowym. Nadal brakuje syntezy obejmującej całość dziejów tej społeczności w dwudziestoleciu międzywojennym⁷.

W proponowanym tekście, z uwagi na ograniczoną objętość, nie jest możliwe całościowe ujęcie problematyki; zadanie to wymagałoby obszernej monografii. W zaproponowanej formie stanowi on spojrzenie na przemiany wywoływane przez politykę lokalnej administracji. Niniejszy tekst nie stanowi też przeglądu historiografii, lecz szkic – przedstawiający wybrane, ale kluczowe z punktu widzenia formowania nowoczesnej narodowości, problemy oraz nakreślające ramy i okoliczności wydarzeń w obrębie głównych obszarów konstytuujących proces modernizacji społeczności ukraińskiej we wschodnich powiatach województwa lubelskiego.

Przyspieszenie procesu konstruowania nowoczesnej tożsamości narodowej ludności ukraińskiej na terenie województwa lubelskiego nastąpiło w okresie pierwszej wojny światowej. Ważną rolę odegrały w nim masowe przemieszczenia. Latem 1915 roku, w wyniku polityki władz carskich, znaczna część mieszkańców Chełmszczyzny i Podlasia opuściła rodzinne wsie i została ewakuowana

⁴ J. Doroszewski, *Życie oświatowe wśród mniejszości narodowych na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Rocznik Lubelski” 1989–1990, t. 31–32; idem, *Pozaszkolna działalność oświatowa Ukraińców na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1–2, s. 59; idem, *Powstanie i likwidacja pierwszych szkół ukraińskich na Chełmszczyźnie i Podlasiu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2000, nr 3–4, s. 17–28; J. Majchrzyk-Mikuła, *Z problematyki szkolnictwa powszechnego mniejszości ukraińskiej zamieszkującej Lubelszczyznę w II Rzeczypospolitej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23, s. 471–472; J. Cabaj, *Szkolnictwo ukraińskie na Podlasiu w latach 1917–1918*, „Szkice Podlaskie” 2006, t. 14, s. 31–52; idem, *Ukraińska działalność narodowa na Podlasiu w latach 1917–1919*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku*, red. J. Wojtasik, Siedlce 2000, s. 131–136; G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1, s. 171–216.

⁵ G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007; idem, *Rodzinny obrządek wschodni w Rzeczypospolitej. Opracowanie archiwalne i studium z dziejów diecezji chełmsko-lubelskiej*, Lublin 2015–2016.

⁶ H. Cimek, *Sel-Rob na Lubelszczyźnie (1926–1932)*, „Echa Przeszłości” 2000, t. 1, s. 153–157.

⁷ Najobszerniejszym ujęciem problematyki są nieopublikowane prace doktorskie: G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, t. 1–2, Lublin 1995 (rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Tadeusza Radzika); Ю.М. Перга, *Суспільно-політичне життя українців Холмицини та Підляшшя 1918–1939*, Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Науковий керівник Ковальський Борис Павлович кандидат історичних наук, професор, Київ 2016. Zob. także: Ю. Макар, М. Гориний, В. Макар, В. Салюк, *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)*, т. 1–3, Чернівці 2011; Є. Пастернак, *Нарис історії Холмицини і Підляшшя. (Нові часи)*, Вінніпег–Торонто 1989, s. 141–250.

w głąb imperium rosyjskiego⁸. Według szacunków Henryka Wiercieńskiego z terenów odpowiadających późniejszemu województwu lubelskiemu wyjechało około 231 tys. osób, z czego około 185 tys. stanowili prawosławni (89,6%)⁹. Zdaniem Mychajła Kornyłowicza liczby te mogły być niedoszacowane¹⁰. Wyludnione – choć nie całkowicie – i częściowo zniszczone tereny znalazły się pod okupacją Austro-Węgier i Niemiec. Różnice w polityce okupacyjnej sprawiły, że jedynie w strefie niemieckiej od 1917 roku – dla pozostałej, a wkrótce także powracającej ludności – dopuszczano zakładanie szkół ukraińskich, wydawanie czasopism, a nawet prowadzenie mobilizacji do ukraińskich oddziałów wojskowych. Zjawiska te miały przełomowe znaczenie dla ukraińskich mieszkańców regionu, do których docierały wieści o tworzeniu się państwa ukraińskiego.

Pod wpływem informacji o powstaniu państwa polskiego, abdykacji Mikołaja II, utworzeniu Rządu Tymczasowego oraz powołaniu w Kijowie Centralnej Rady Ukraińskiej, ewakuowani w głąb Rosji Ukraińcy z Chełmszczyzny i Południowego Podlasia zaczęli aktywizować się politycznie¹¹. Już w 1916 roku widoczne były oznaki ożywienia organizacyjnego. Pod koniec pierwszej połowy 1917 roku w miejscach czasowego pobytu organizowano wiece i kierowano do władz deklaracje – podpisane przez tysiące osób – z żądaniem przyłączenia rodzinnych stron do Ukrainy¹². W drugiej połowie tego roku przedstawiciele uchodźców spotkali się na wspólnym zjeździe w Kijowie, co stanowiło wyraz szybko postępujących i dla wielu obserwatorów nieoczekiwanych zmian w deklaracjach narodowych tej grupy¹³.

⁸ Zob. np. J. Cabaj, *Podlasie i Chełmszczyzna w pierwszym roku wojny (1914–1915)*, „Szki-ce Podlaskie” 2001, t. 9, s. 76–104; A. Głaz, *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales UMCS. Sectio F” 2001, t. 56, s. 113–131; K. Latawiec, *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. 1, s. 157–170; idem, *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2002, t. 2, s. 43–55; S. Dmitruk, *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na lamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, nr 2, s. 5–21.

⁹ APL, UWL, sygn. 429, s. 46, H. Wiercieński, *Ludność nadbużna w województwie lubelskim*, 12.04.1921.

¹⁰ M. Корнилович, *Біженська трагедія Холмицини й Підляшшя*, „Україна” 1927, nr 3, s. 119–120.

¹¹ *Ibidem*, s. 118–138; K. Sochaniewicz, *Z zagadnień Kościoła wschodniego w Polsce*, Warszawa 1922, s. 2–3; J. Lewandowski, *Zmiany w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej*, „Annales UMCS. Sectio F” 1991–1992, t. 46–47, s. 309–342; G.J. Pelica, *Rodziny obrzęd...*, s. 357–434.

¹² Государственный архив Российской Федерации, ф. 1800, оп. 1, д. 39–40. W obu jednostkach archiwalnych zachowane są petycje około 20 tys. uchodźców z ówczesnej guberni chełmskiej, głównie z maja i czerwca 1917 roku. Z materiałów archiwum skorzystałem w trybie online.

¹³ Ю. Макар, М. Гориний, В. Макар, В. Салюк, *op. cit.*, t. 1, s. 166.

Kilka miesięcy później, w lutym 1918 roku, w Brześciu ogłoszono postanowienia traktatu pokojowego. Zgodnie z nimi Chełmszczyzna i Podlasie miały zostać włączone do Ukrainy. Decyzja ta wywołała zdecydowany sprzeciw środowisk polskich, które uważały te tereny za integralną część przyszłego państwa polskiego, a ukraińskie roszczenia za nieuzasadnione¹⁴. Ostatecznie bieg wydarzeń okazał się niekorzystny dla planów ukraińskich elit politycznych, a niepodległość Ukrainy krótkotrwała. Na obszarach nadbużańskich nie zdążono stworzyć trwałych ukraińskich instytucji narodowych, choć okres przejściowej, miejscami jedynie nominalnej, przynależności państwowej pozostawił zauważalny ślad.

W kolejnych miesiącach tereny te znalazły się w granicach państwa polskiego, a następnie – od 1919 roku – w składzie nowo utworzonego województwa lubelskiego. Już pierwsze lata powojenne pokazały, że miejsce zamieszkania, status ekonomiczny i potencjał lokalnych elit wpływały na stopień zaangażowania Ukraińców w działalność polityczną i kulturalną; z drugiej zaś strony ich aspiracje i postulaty nieraz zaskakiwały młode władze polskie. W Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Warszawie zdziwienie wzbudził skierowany do niego w 1919 roku *Memoriał w sprawie sytuacji ludności ukraińskiej na Chełmszczyźnie*. W odpowiedzi – przygotowanej na podstawie informacji starosty chełmskiego – stwierdzano, że „wśród ludności rusińskiej żadnych świadomych prądów politycznych i społecznych nie ma. Nie ma również żadnych organizacji i związków politycznych, wyznaniowych i ekonomicznych”, a większość ludności pozostaje bierna narodowo, podczas gdy dawna inteligencja urzędnicza i duchowieństwo zachowują prorosyjskie nastawienie; zaledwie około 50 osób miało inspirować życie ukraińskie¹⁵.

Utrwalanie przekonania, że Ukraińcy w powiatach nadbużańskich nie było, albo co najwyżej stanowili społeczność bierną i pozbawioną świadomości narodowej – zarówno wówczas, jak i w kolejnych dekadach – utrudniało właściwe zrozumienie problematyki. Taka ocena miała charakter życzeniowy i sprzyjała ignorowaniu skutków trwających procesów narodotwórczych. Zagrożenia wynikające z tych błędnych założeń ujawniły się w ciągu następnych dwóch dekad. Kwestia ukraińska nadal pozostawała przedmiotem stałej uwagi władz państwowych, a zaimplementowane metody jej rozwiązania stawały się coraz bardziej radykalne. Pomimo to w połowie lat trzydziestych XX wieku wojewoda lubelski Józef Roźniecki przyznawał w piśmie do MSW, że „zagadnienie mniejszościowe ukraińskie” na terenie województwa nadal ma „pierwszorzędne znaczenie”¹⁶.

¹⁴ L. Wasilewski, *Fatalna synteza*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, nr 34, s. 2.

¹⁵ APL, UWL, sygn. 417, s. 4–5, Notatka wewnętrzna, [1919].

¹⁶ APL, UWL, sygn. 430, s. 71, Pismo Wojewody Lubelskiego do Ministra Spraw Wewnętrznych, 20.05.1935.

ŻYCIE EKONOMICZNE: CASUS REFORMY STOSUNKÓW ROLNYCH I RUCHU SPÓŁDZIELCZEGO

Struktura społeczna oraz sytuacja ekonomiczna i polityczna we wschodnich powiatach województwa lubelskiego – jak wspomniano wcześniej – w sposób ciągły wpływały na charakter lokalnego ukraińskiego ruchu narodowego, a także oddziaływały na jego orientacje polityczne. Większość mieszkańców województwa żyła w biednych, przeludnionych wsiach¹⁷. Ukraińcy stanowili w zdecydowanej większości ludność utrzymującą się z pracy na roli; odstępstwa od tej reguły były nieliczne. W społeczności liczącej w okresie międzywojennym około 200–250 tys. osób stosunkowo najbardziej aktywna była miejscowa inteligencja. Znaczna jej część – jak odnotowano w jednym z raportów władz lubelskich – mieszkała na wsi, gdzie „niemal w każdej wsi siedzi[ał] na stałe inteligent ukraiński jeden lub więcej, nierzadko z uniwersyteckim wykształceniem, który m[i]a[ł] jakieś skromne zajęcie, czy nawet trudni[ł] się pozornie rolnictwem, a przede wszystkim prowadzi[ł] robotę (...)”¹⁸. Zubożenie tej warstwy oraz trudności w uzyskaniu pracy odpowiadającej kwalifikacjom spowalniały proces przejmowania przez nią roli elity kulturalnej i politycznej, a tym samym opóźniały instytucjonalne wzmocnienie ruchu ukraińskiego.

Największy ośrodek miejski regionu – Chełm – pozostawał w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku miastem zaledwie dwudziestokilkutysięcznym, zdominowanym przez ludność żydowską i polską. Ukraińcy stanowili tam jedynie kilka procent mieszkańców, jednak w ich świadomości Chełm odgrywał rolę głównego centrum lokalnego ukraińskiego życia politycznego, kulturalnego i religijnego.

Homogeniczność struktury zawodowej powodowała, że problemy ekonomiczne ludności ukraińskiej wiązały się niemal wyłącznie z kwestiami rolnymi. W pierwszych latach niepodległości za najpilniejsze zadanie uważano odbudowę gospodarstw zniszczonych podczas wojny. Powracający uchodźcy, nim poprawiła się ich sytuacja materialna, nierzadko przez kilka lat mieszkali w ziemiankach¹⁹.

Kolejnym wyzwaniem była potrzeba poprawy struktury agrarnej. W tym zakresie Ukraińców dotyczyły te same problemy, które nurtowały mieszkającą w jej sąsiedztwie ludność polską. Różnice ujawniały się jednak w momencie rozpoczęcia przez władze reformy rolnej, która stała się narzędziem

¹⁷ J. Kłapeć, *Rolnictwo*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918–1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński, R. Litwiński, W. Kozyra, D. Magier, Lublin–Warszawa 2023, s. 384.

¹⁸ APL, UWL, sygn. 430, s. 106, Mniejszość ukraińska a sprawa reformy rolnej.

¹⁹ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 171.

polityki narodowościowej²⁰. Nadzorując ją lokalna administracja koncentrowała się na czterech obszarach: parcelacji, komasacji, melioracji i osadnictwie. Zgodnie z ogólnymi wytycznymi, akcja scalenkowa miała objąć wszystkie wsie, lecz – o ile nie było to niezbędne – wsie ukraińskie pozostawiano do realizacji w drugiej kolejności²¹. Sterowano również dostępem do gruntów parcelowanych, wychodząc z założenia, że „ludność finansowo silna jest zawsze odporniejsza na asymilację od ludności słabej”²². Uprzywilejowując część ludności postrzeganej jako polską (etnicznie lub skłaniającej się do asymilacji), zmierzano do jej materialnego wzmocnienia, aby mogła oddziaływać na otoczenie²³. Polityka ta nabierała szczególnie wymownego znaczenia w przypadku parcelacji gruntów pocerkiewnych, zwłaszcza gdy przekazywano je w ręce nieprawosławnych osadników²⁴.

Władze administracyjne niejednokrotnie wykorzystywały prawo pierwokupu parcelowanych gruntów jako narzędzie wymuszania przechodzenia z prawosławia na katolicyzm. Mechanizm ten był niezwykle skuteczny, lecz jednocześnie łatwy do dostrzeżenia. Pogłębiał on napięcia wewnątrz wspólnot lokalnych, a prawosławni Ukraińcy odbierali ograniczenia w dostępie do ziemi jako formę dyskryminacji²⁵. Z danych władz lubelskich – opartych na kryterium wyznaniowym utożsamianym z narodowością – wynika, że z reformy rolnej faktycznie skorzystał mniejszy odsetek ludności prawosławnej niż katolickiej. W powiecie bialskim, gdzie według spisu z 1931 roku prawosławni stanowili 15,6% mieszkańców, do października 1934 roku wśród nabywców działek było ich jedynie 8,6%; w powiecie biłgorajskim odpowiednio 17,9% i 8,4%; w chełmskim – 23,1% i 4,4%; w hrubieszowskim – 37,8% i 15,5%; w tomaszowskim – 27,3% i 10,6%; oraz we włodawskim – 29,4% i 11,9%²⁶.

²⁰ Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny, [w:] G. Kuprianowicz, 1938. *Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, Chełm 2008, s. 33.

²¹ APL, UWL, sygn. 430, s. 9–11, Mniejszość rusińska a sprawa reformy rolnej, [1935].

²² *Ibidem*, s. 106.

²³ APL, UWL, 429, s. 75–83, Uwagi odnośnie polskiej polityki narodowościowej przy parcelacji, scalaniu gruntów i kolonizacji w pow. narodowościowo mieszanych województwa lubelskiego, [1929].

²⁴ APL, UWL, 419, s. 58–59, Pismo Starosty Hrubieszowskiego do Wojewody Lubelskiego w sprawie podziału gruntów pocerkiewnych w Dziekanowie, 31.10.1922; *Парцеляція в Люблинському Воєвідстві а на Холмицині та Підляшю зокрема*, „Наше Життя” 1924, nr 34, s. 2.

²⁵ APL, UWL, sygn. 414, s. 8; „Наше Життя” 1929, nr 28, s. 3.

²⁶ APL, UWL, sygn. 430, s. 111, Wykaz prac parcelacyjno-osadniczych prywatnej i państwowej, dokonanych od początku istnienia urzędów ziemskich do 1.10.1934 roku; *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1938, s. 30–32. Przytoczone dane z Wykazu były dostosowane do podziału administracyjnego sprzed 1 kwietnia 1932 roku Dane spisu powszechnego dotyczą stanu na grudzień 1931 roku, ale odnoszą się do struktury administracyjnej wprowadzonej po 1 kwietnia 1932 roku.

Rolnictwo jako podstawowy obszar życia zawodowego determinowało preferencje Ukraińców w zakresie form organizacji gospodarczej. W powiatach wschodnich były to przede wszystkim spółdzielnie, których celem było prowadzenie instytucji najbardziej potrzebnych ludności wiejskiej: sklepów spożywczych, mleczarni, kas pożyczkowych czy kółek rolniczych²⁷. Spółdzielnie pojawiły się stosunkowo wcześnie, jednak na obszarach nadbużańskich dopiero od drugiej połowy lat dwudziestych XX wieku zaczęły przyjmować charakter instytucji o ukraińskim profilu narodowym. Zwykle liczyły niewielu członków, choć zdarzały się przypadki organizacji skupiających po kilkaset osób²⁸.

W maju 1924 roku przedstawiciele powiatów nadbużańskich uczestniczyli w Ukraińskim Zjeździe Spółdzielców Chełmszczyzny, Podlasia, Polesia i Wołyń w Łucku. W listopadzie 1925 roku, celem intensyfikacji pracy spółdzielczej, zwołano w Chełmie powiatowy zjazd gospodarczy, który podjął decyzję o utworzeniu ukraińskiego Banku Rolnego. Podobny zjazd w Tarnogrodzie powołał Ukraińską Powiatową Radę Chłopską²⁹.

Władze lubelskie preferowały, aby spółdzielnie na wsi miały charakter polsko-ukraiński, a nie wyraźnie narodowy ukraiński. Obawiając się ich wpływu na umacnianie ruchu narodowego, utrudniały podporządkowanie się organizacji spółdzielczych lwowskiemu Związkowi Rewizyjnemu Spółdzielni Ukraińskich. Utрудnienia te napotykały jednak na ograniczoną skuteczność, ponieważ spółdzielnie powstawały głównie w celu zaspokajania potrzeb ekonomicznych ludności wiejskiej, a ich profil narodowy wynikał z narodowości członków i struktury etnicznej danej wsi³⁰.

Kwestia rozwoju ruchu spółdzielczego powróciła podczas Nadzwyczajnego Ludowego Zjazdu Chełmszczyzny i Podlasia, zorganizowanego 22 maja 1927 roku w Chełmie. Wówczas ponownie wysunięto propozycję powołania Ukraińskiego Banku Ludowego. Ze sporządzonego sprawozdania wynikało, iż pierwsza ukraińska spółdzielnia (Ukraińskie Gospodarze Zjednoczenie) miała powstać w Chełmie w 1926 roku³¹. Informacja ta była jednak nieścisła, ponieważ pierwszą ukraińską spółdzielnię – „Dobrobut” – założono tam już 13 kwietnia 1924 roku³².

²⁷ Zob. Г. Купріянович, *Призабута сторінка історії української кооперації: український кооперативний рух на Холмщині та Південному Подляшші у міжвоєнний період*, [w:] *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення, Історія*, ч. II: *XX століття*, ред. С. Кульчицький, В. Даниленко, Одеса–Київ–Львів 1999, s. 487–494.

²⁸ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 206.

²⁹ *Ibidem*, s. 208–209.

³⁰ APL, UWL, sygn. 422, s. 29, Zagadnienie ruchu nacjonalistycznego na terenie województwa lubelskiego, 1937.

³¹ APL, UWL, sygn. 439, s. 3, Резолюції Надзвичайного Народного З'їзду Холмщини і Підляшшя.

³² *Кооператива «Добробут» в Холмі*, „Наше Життя” 1924, nr 16, s. 3.

Według danych Rewizyjnego Związku Spółdzielni Ukraińskich we Lwowie, do końca 1926 roku poza spółdzielnią chełmską powstały jeszcze trzy spółdzielnie w powiecie tomaszowskim (Żerniki, Rzeplin, Telatyn). Rok później w województwie istniało ich co najmniej 16³³.

Wzrost zainteresowania ludności nadbużańskiej spółdzielczością sprawił, że w maju 1928 roku w Chełmie zorganizowano dwutygodniowy kurs spółdzielczy dla 35 uczestników³⁴. W miesiąc później powołano Koordynacyjny Komitet Spółdzielczy, któremu podporządkowało się 57 spółdzielni z powiatów tomaszowskiego, hrubieszowskiego, włodawskiego i bialskiego³⁵. W 1933 roku w powiecie hrubieszowskim działało 26 ukraińskich spółdzielni³⁶, a w powiecie włodawskim – 23³⁷. W powiecie tomaszowskim było ich 22, z czego 17 otrzymało decyzje Sądu Okręgowego w Zamościu nakazujące likwidację³⁸. Rok później w województwie lubelskim nadal funkcjonowało kilkadziesiąt spółdzielni ukraińskich; w powiecie włodawskim – 22, a co najmniej tyle samo w powiecie hrubieszowskim³⁹. W powiecie chełmskim w 1934 roku spośród 77 istniejących spółdzielni 33 miały charakter polsko-ukraiński, a 14 – wyłącznie ukraiński⁴⁰.

Znaczenie ukraińskiego ruchu spółdzielczego w województwie lubelskim polegało na aktywizacji ludności wiejskiej. Część spółdzielni, mimo trudności, utrzymywała kontakt z ukraińskimi organizacjami spółdzielczymi w województwie lwowskim. W latach trzydziestych XX wieku, po likwidacji legalnych partii ukraińskich oraz towarzystwa „Ridna Chata”, spółdzielnie – obok parafii prawosławnych – często stanowiły najważniejsze instytucjonalne ośrodki ukraińskiego życia narodowego w pasie nadbużańskim. Z ich środowiska wywodziło się wiele inicjatyw kulturalnych, a niekiedy same spółdzielnie finansowały takie działania.

³³ APL, UWL, sygn. 2313, s. 27, *Monografia ukraińskiego ruchu spółdzielczego. Powiat Tomaszów Lubelski*, [1930]; *Стан Кооперації на північно-західніх землях (на 1.1.1928 р.)*, Кооперативна Республіка” 1928, nr 10–11, s. 491.

³⁴ O. Kiцepa, *Анкета з кооперативних курсів в Холмі*, „Кооперативна Республіка” 1928, nr 7–8, s. 374–377.

³⁵ А.В. Прокіп, *Українська кооперація на Холмищині та Підляшші у 20–40-х роках ХХ століття*, „Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Гуманітарні науки” 2019, nr 16, s. 167; І. Винниченко, *Українці Берестейщини, Підляшші й Холмищини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій*, Київ 1997, s. 234.

³⁶ APL, UWL, sygn. 443, s. 1–14, Wykaz organizacji ukraińskich, 24.03.1933.

³⁷ APL, UWL, sygn. 443, s. 17, Wykaz kooperatyw ukraińskich na terenie pow. włodawskiego, 28.03.1933.

³⁸ APL, UWL, sygn. 443, s. 5–6, Wykaz organizacji ukraińskich, 25.03.1933.

³⁹ APL, UWL, sygn. 432, s. 40–44, Pismo Starosty Powiatowego Chełmskiego w sprawie przedstawień w języku ukraińskim i napisów na szyldach, 4.01.1934, s. 45; Pismo Starosty Powiatowego Włodawskiego w sprawie szyldów w języku ukraińskim, 10.01.1934; APL, UWL, sygn. 430, s. 149, Powiat Włodawa [Sytuacja narodowościowa na terenie powiatu włodawskiego], 1935.

⁴⁰ APL, UWL, sygn. 430, s. 137, Powiat chełmski [Sprawozdanie na zjazd mniejszości narodowych], 1934.

Były też miejscami, do których regularnie napływała prasa ukraińska, co sprawiało, że znajdowały się pod szczególną obserwacją organów policyjnych, zwłaszcza w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku⁴¹.

RESTITUCJA ŻYCIA RELIGIJNEGO VS. REGLAMENTACJA STRUKTURY PARAFIALNEJ I NISZCZENIE ŚWIĄTYŃ

Obok potrzeby odbudowy gospodarstw wiejskich, do najważniejszych, a zarazem wyjątkowo delikatnych problemów ludności ukraińskiej w województwie lubelskim należała restytucja życia religijnego. Jednakże stosunek władz do Kościoła prawosławnego determinowało postrzeganie go przede wszystkim jako instytucji powstrzymującej proces asymilacji miejscowej ludności i „sprzyja[jącej] ruchowi ukraińskiemu wobec używania (...) języka [ukraińskiego] przez wszystkich niemal duchownych, tak w liturgii, posługach religijnych, jak i w życiu codziennym, obok ukraińskich pieśni religijnych, śpiewanych przez tworzące się chóry cerkiewne”⁴². Takie stanowisko władz oznaczało, że szansę na umocnienie etnicznie polskiego charakteru wschodnich powiatów województwa upatrywano w ograniczeniu wpływów Kościoła prawosławnego. Plan ten próbowano realizować kilkoma sposobami: poprzez reglamentację struktury organizacyjnej, fizyczną likwidację obiektów sakralnych w celu usunięcia ich z krajobrazu kulturowego oraz wspieranie procesu polonizacji wiernych.

Tuż po wojnie zezwolono na funkcjonowanie 29 parafii prawosławnych. Tymczasem według danych Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie przed pierwszą wojną światową na podległym mu terytorium znajdowało się 478 świątyń prawosławnych (319 cerkwi parafialnych, 72 cerkwie filialne i 87 kaplic). Prawosławne obiekty sakralne (i parafie) istniały wówczas w osiemnastu powiatach, najliczniej zaś w dziewięciu nadbużańskich: bialskim – 49, biłgorajskim – 34, chełmskim – 70, hrubieszowskim – 82, konstantynowskim – 26, radzyńskim – 18, tomaszowskim – 75, włodawskim – 52 i zamojskim – 26⁴³. W 1919 roku prawosławni posiadali prawo do korzystania z 63 obiektów sakralnych. W następnych latach

⁴¹ APL, Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie [dalej: SPH], sygn. 84, s. 373a, Pismo Komendanta Powiatowego PP do Starosty Powiatowego w Hrubieszowie w sprawie kontaktów spółdzielni ukraińskich z Lwowem i Sokalem, 11.1938.

⁴² APL, UWL, sygn. 422, s. 34, Zagadnienie ruchu nacjonalistycznego na terenie województwa lubelskiego, 1937.

⁴³ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP], sygn. 1207, s. 445, Ilościowe zestawienie cerkwi w województwie lubelskim (ogólna ilość i pochodzenie świątyń); J. Charkiewicz (red.), *Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska 1989–2018*, Lublin 2019, s. 8; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 309.

liczba zwróconych świątyń wzrastała, lecz zawsze pozostawała daleka od stanu przedwojennego⁴⁴.

Nie odpowiadało to potrzebom wiernych, dlatego zaspokojenie usług religijnych i remont zniszczonych w czasie wojny świątyń wciąż pozostawały ich priorytetem. Władze administracyjne uznały się jednak za uprawnione do ustalania zakresu działalności Kościoła prawosławnego. Przyjęte stanowisko argumentowano koniecznością unikania konfliktów religijnych w toku odbudowy struktury parafialnej. Podkreślano także, że majątek przekazany prawosławnym przez władze carskie – a wcześniej skonfiskowany Kościołowi katolickiemu – powinien powrócić do pierwotnego właściciela. Sprawa była skomplikowana, ponieważ żądania Kościoła katolickiego rozciągnięto nie tylko na dawne świątynie rzymskokatolickie, lecz także unickie. Kwestia ta zapewne nie nabrałaby takiego rozgłosu, gdyby nie wykorzystywano jej do kształtowania stosunków narodowościowych⁴⁵. Po stronie państwa skutkowało to planowym przejmowaniem majątku cerkiewnego, zamykaniem lub likwidacją konkretnych świątyń oraz wywieraniem presji w kierunku konwersji wyznaniowej⁴⁶.

Niefortunna polityka państwa wobec Kościoła prawosławnego stała się już w 1919 roku jedną z głównych przyczyn przyjazdu do Warszawy delegacji ukraińskiej z Chełmszczyzny i Podlasia pod przewodnictwem znanego już wówczas polityka ukraińskiego Antoniego Wasyńczuka⁴⁷. Delegaci przywieźli memoriał, w którym domagali się autonomii, równego traktowania, wprowadzenia języka ukraińskiego do administracji i szkolnictwa oraz restytucji prawosławnej katedry biskupiej w Chełmie. Postulaty te zostały zignorowane przez władze państwowe, które w istocie trwały przy swoim stanowisku przez następne dwie dekady⁴⁸.

W kolejnych latach, legalizując parafie, władze twierdziły, że dążą do takiej reorganizacji ich liczby w województwie lubelskim, aby uczynić je zdolnymi

⁴⁴ G.J. Pelica, *Kościół prawosławny...*, s. 205.

⁴⁵ M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 331–334.

⁴⁶ Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego (Dz.U. 1918, nr 21, poz. 67); M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 331–334; K. Grzesiak, *Duchowieństwo prawosławne na południowym Podlasiu w okresie międzywojennym*, „Drohiczynski Przegląd Naukowy” 2013, nr 5, s. 204; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 553.

⁴⁷ Szerzej zob. S. Dubaj, *Antoni Wasyńczuk (1885–1935). Chełmianin, działacz pogranicza polsko-ukraińskiego*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1, s. 245–258; M. Szumiło, *Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*, Lublin 2006.

⁴⁸ G. Kuprianowicz, *Memoriał w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie*, „Res Historica” 1997, nr 1, s. 331–340. Zob. także: *Z dotychczasowych prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1937, nr 2, s. 10–11; Т. Олесюк, Як за Діоклетіяна. (Сторінка зі споминів), South Bound Brook, 1960, s. 6–10; M. Szumiło, *Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Rocznik Lubelski” 2011, t. 37, s. 107.

do samodzielnego utrzymania. Obowiązujące regulacje, tj. Tymczasowe przepisy o stosunku Rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce z 30 stycznia 1922 roku⁴⁹, choć jak przyznawał rząd były wadliwe od strony prawnej⁵⁰, wykorzystywano by ingerować w strukturę Kościoła prawosławnego, określać liczbę parafii i monasterów, a także mianować proboszczów. Kościół prawosławny musiał uzyskać zgodę na otwieranie zarówno tzw. parafii etatowych i ich filii (dotowanych przez państwo), jak i nieetatowych (niedotowanych i utrzymywanych wyłącznie przez parafian). Promowana przez władze struktura ograniczała wiernym dostęp do nabożeństw również ze względu na odległość między miejscem zamieszkania a lokalizacją świątyni parafialnej (w skrajnych przypadkach znajdowała się ona poza realnym zasięgiem wiernych)⁵¹.

W 1929 roku wojewoda lubelski Antoni Remiszewski zaakceptował plan rozbioru 83 cerkwi. W praktyce działania te objęły 23 świątynie, a prowadzoną akcję wstrzymano po fali protestów⁵². Ówczesny stan posiadania Kościoła prawosławnego w województwie lubelskim, na tle okresu przedwojennego, nadal wyglądał skromnie. Według danych Metropolii Prawosławnej na terenie województwa lubelskiego czynnych było wówczas 67 świątyń prawosławnych (cerkwi parafialnych, filialnych i kaplic). Ponadto 165 świątyń wyświęcono na kościoły katolickie, 96 było zamkniętych (nieużytkowanych), 24 spłonęły, 25 rozebrano, a 5 przerebiono na szkoły (4) lub domy mieszkalne (1)⁵³. Dane te odbiegały nieco od statystyk Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie. Zgodnie z nimi jeszcze w czasie wojny zburzono 40 obiektów (29 cerkwi parafialnych, 6 filialnych i 5 kaplic), natomiast od zakończenia wojny do marca 1930 roku: 183 obiekty sakralne wyświęcono na kościoły (132 były cerkwie parafialne, 23 filialne, 28 kaplic), 18 przebudowano na „inne cele” (11 cerkwi parafialnych, 1 filialną, 6 kaplic), 44 rozebrano (35 parafialnych, 4 filialne, 5 kaplic), 93 zwrócono prawosławnym (60 parafialnych, 8 filialnych, 25 kaplic), a 100 zamknięto (47 parafialnych, 33 filialne, 20 kaplic)⁵⁴. Nie-

⁴⁹ Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce 1922 (M.P. 1922, nr 38), s. 1–2.

⁵⁰ AAN, MWRiOP, sygn. 958, s. 50, Prezydium Rady Ministrów do Ministra WRiOP, Warszawa, 24.10.1924.

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 344, оп. 1, spr. 48, s. 77 [Все що торкається...], 1930.

⁵² AAN, MWRiOP, sygn. 1207, s. 4, Pismo Wojewody Lubelskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Lublin, 20.09.1929; M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 357–358.

⁵³ G. Kuprianowicz, *1938...*, s. 21.

⁵⁴ AAN, MWRiOP, sygn. 1207, s. 444, Ilościowe zestawienie cerkwi w województwie lubelskim (Przeznaczenie świątyń). Według wcześniejszych niepełnych danych Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie do grudnia 1929 roku z 416 cerkwi istniejących przed wojną w czasie wojny zburzono 35, wyświęcono na kościoły – 164, pozostawiono jako czynne prawosławne – 76, zamknięto – 92, rozebrano po wojnie – 30, przebudowanych „na inne cele” – 19. Zob. AAN, MWRiOP, sygn. 1207,

mal dziesięć lat później, w przededniu tzw. akcji rewindykacyjno-polonizacyjnej, według Metropolii Prawosławnej w granicach województwa lubelskiego działały 54 parafie „dotowane” (etatowe). Dla obsługi wiernych Metropolia wyznaczyła ponadto kler do obsługi 58 parafii „niedotowanych” i 2 „nieuzgodnionych”⁵⁵.

Przygotowania do radykalnego ograniczenia wpływów Kościoła prawosławnego i likwidacji cerkwi w terenie wznowiono na początku stycznia 1935 roku, kiedy na naradzie w Urzędzie Wojewódzkim w Lublinie przedstawiono całokształt nowych założeń polityki wobec ludności ukraińskiej, której celem była jej polonizacja. Uczestniczyli w niej m.in. wojewoda lubelski Józef Różniecki, dowódca Okręgu Korpusu II gen. bryg. Mieczysław Smorawiński oraz starostowie i naczelnicy wydziałów Urzędu Wojewódzkiego. Wytyczne nowego planu oparto na założeniu, że „rola Cerkwi musi odpowiadać polskiej państwowej racji stanu, a więc być czynnikiem oddziałującym w duchu tej racji stanu, wiązać obywateli w pierwszym rzędzie z Państwem Polskim, a w odniesieniu do Lubelszczyzny musi być czynnikiem polonizacji”⁵⁶. Działania te wynikały z uznania Kościoła prawosławnego – jak pisał Piotr Stawecki – za czynnik „najmocniej utrzymujący poczucie odrębności narodowej i motor działania mniejszości ukraińskiej”⁵⁷.

Do akcji aktywnie włączyły się środowiska wojskowe, które wkrótce rozpoczęły tzw. akcję rewindykacyjno-polonizacyjną⁵⁸. Kierunek ówczesnych działań dobrze oddaje wypowiedź wojewody Józefa Różnieckiego: „nie możemy odkładać polonizacji Nadbuża”⁵⁹. Przekonanie o pilności zadania opierało się na ocenie, że „około 70% ogółu ludności prawosławnej stanowią ci, którzy uważają się za *Ukraińców*”⁶⁰. W grudniu 1936 roku w Lublinie powstał Komitet Koordynacyjny pod przewodnictwem gen. Smorawińskiego, którego zadaniem była likwidacja

s. 6. Zestawienie ilościowe b. cerkwi prawosławnych w województwie lubelski. Stan z grudnia 1929 roku.

⁵⁵ Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie [dalej: AMP], sygn. XVII/6/1503, Wykaz parafii i kleru diecezji warszawskiej na dzień 1 II 1938.

⁵⁶ Szerzej zob. APL, UWL, sygn. 428–430; W. Kozyra, *Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939*, [w:] *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1992, s. 29–30.

⁵⁷ P. Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1969, s. 190.

⁵⁸ Szerzej zob. J. Kęsik, *Władze wojewódzkie w Lublinie wobec kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w latach 1935–1939*, „Res Historica” 2014, nr 38, s. 155–172; T. Kowalski, *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych drugiej Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Toruń 1998, s. 75. Materiały archiwalne i źródłowe poświęcone wydarzeniom związanym z akcją burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu dostępne są na stronie <http://www.cerkiew1938.pl> (dostęp: 3.10.2024).

⁵⁹ APL, UWL, sygn. 430, s. 278–281, Tekst przemówienia wojewody lubelskiego Józefa Różnieckiego wygłoszony na zakończenie zjazdu w dn. 31.01.1935.

⁶⁰ APL, UWL, sygn. 422, s. 28, Zagadnienie ruchu nacjonalistycznego na terenie województwa lubelskiego, 1937.

prawosławnych obiektów sakralnych w pasie nadbużańskim. Akcją rewindykacyjną kierowali bezpośrednio dowódcy 3. Dywizji Piechoty Legionów w Zamościu – początkowo gen. bryg. Brunon Olbrycht, a od maja 1938 roku płk Marian Turkowski⁶¹.

W czerwcu i lipcu 1938 roku przystąpiono do burzenia świątyń prawosławnych, co doprowadziło do zniszczenia 127 obiektów sakralnych (cerkwi i kaplic). Rozbiórce towarzyszyły działania mające na celu „na terenie Chełmszczyzny zlikwidować całkowicie zagadnienie mniejszości ukraińskiej, a przynajmniej sprowadzić je do roli drobnego zagadnienia”⁶². Akcja spotkała się z negatywną reakcją części społeczeństwa polskiego, lecz organizatorzy nie liczyli się z głosami sprzeciwu ani z przyszłymi konsekwencjami niszczenia świątyń⁶³. Wieści o wydarzeniach przekroczyły granice województwa i kraju, wywołując szeroki międzynarodowy rezonans⁶⁴. Nie bacząc na krytykę, kolejne kroki zmierzające –

⁶¹ P. Stawecki, *op. cit.*, s. 190–191.

⁶² APL, UWL, sygn. 430, s. 287–293; G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie...*, s. 151; M. Siwicki, *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 1, Warszawa 1994, s. 99–103. Zob. także: Z. Mańkowski, *Dokument w kwestii ukraińskiej*, „Akcent” 1990, nr 1–2, s. 171–172; Б. Гудь, *Політика «ревіндикації» на Холмщині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2012, t. 21, s. 256–266.

⁶³ T. Chrzanowski, *Poblask lun*, „Tygodnik Powszechny” 1981, nr 38, s. 5; B. Szyszka, *W Polsce odrodzonej 1918–1939*, [w:] *Dzieje Tarnobrodzkiego powiatu w latach 1918–1939*, [w:] *Włodawa. Szkice z dziejów miasta w XX stuleciu*, red. M. Bem, A. Duszyk, K. Latawiec, Włodawa 2012, s. 124. Świadek wydarzeń – dr Zygmunt Klukowski (*Zamojszczyzna*, t. 1: *1918–1943*, Warszawa 2007, s. 53–54) – tak pisał w swoich wspomnieniach: „Pewne dyrektywy szły z góry i starosta też miał odpowiednie poufne instrukcje, co dawało możliwość nadania szerokiego rozmachu u propagandzie i całej robocie antyprawosławnej i antyukraińskiej, opierającej się w dużej mierze na gwałtach i bezprawiu. Piszę o tym z równą przykrością, z jaką patrzyłem na to, co się działo. Zaczęło się od szykanowania w najrozmaitszy sposób. Od wszystkich urzędów i instytucji samorządowych zażądano spisu prawosławnych i Ukraińców i stopniowo usuwano ich z posad, niezależnie od ich kwalifikacji. (...) Tak samo postępowano z nauczycielami, przenosząc do ich do województwa warszawskiego lub poznańskiego (...). Niektórzy prawosławni urzędnicy zaczęli przechodzić na katolicyzm, żeby tylko utrzymać się na posadzie. W powiecie biłgorajskim władze gminne i rejenci mieli wyraźne polecenie, by nie dopuszczają do nabywania nieruchomości przez nie-Polaków. W kilku miejscowościach odpowiednio nastawiona ludność rozebrała, rzekomo samorzutnie, drewniane cerkwie prawosławne. Wszędzie namawiano prawosławnych chłopów do przyjęcia katolicyzmu, a czyniono to z wyraźnym naciskiem. W Horyszowie pod Zamościem jednego dnia przeszło na katolicyzm około tysiąca osób. Jako reprezentant Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich, asystował przy obrzędach chrztu inspektor Szczepaniec, który sam mi opowiadał. (...) Akcja szykanowania Ukraińców i tępienia prawosławia, najwyraźniej inspirowana z góry, zataczała coraz szersze kręgi i dotknęła również Szczeczeszyn, lecz w wyjątkowo bezsensownej formie. Pewnego dnia rano dano mi znać, że jacyś ludzie rozbierają dach na byłej cerkwi”.

⁶⁴ Lambeth Palace Library, sygn. CFR OC 277/1, s. 23–33, Zbiór dokumentów w sprawie sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce w 1938 roku.

jak wówczas uważano – do wzmocnienia „elementu polskiego” w terenie podjęto już w grudniu 1938 roku, jednak na początku następnego roku akcja polonizacyjno-rewindykacyjna niespodziewanie wyhamowała⁶⁵. Nie zrezygnowano jednak – jak zauważa Waldemar Kozyra – z polonizacji ludności ukraińskiej, a „jedynie zmieniono sposoby jej realizacji”⁶⁶. Doskonale ilustrują to wytyczne kierownika Akcji Koordynacyjnej z stycznia 1939 roku, płk. Turkowskiego, zgodnie z którymi należało „stać twardo na stanowisku, że w Polsce tylko Polacy są gospodarzami, pełnoprawnymi obywatelami i tylko oni mają coś w Polsce do powiedzenia”.

W omawianym okresie zintensyfikowano działania na rzecz konwersji na katolicyzm oraz wspierano inicjatywy podkreślające wyłączny związek ludności nadbużańskiej z polsnością⁶⁷. Postawy takie – skłonność do konwersji, odchodzenie od ukraińskości i stopniowe przyswajanie tożsamości polskiej – występowały na tych terenach wśród ludności prawosławnej również niezależnie od polityki państwowej, ponieważ proces ten rozpoczął się jeszcze przed pierwszą wojną światową. Najprawdopodobniej jednak bez interwencji państwa nie osiągnęły on takiej skali ani nie wywołały w kolejnych dekadach tak głębokich kontrowersji oraz negatywnych ocen.

Omawiając kwestię religijną w życiu mniejszości ukraińskiej w województwie lubelskim należy wspomnieć, że wykraczała ona poza ramy Kościoła prawosławnego. Związane było to między innymi z działalnością rzymskokatolickiego biskupa siedleckiego Henryka Przeździeckiego⁶⁸. Hierarcha ten już w pierwszych latach powojennych zainicjował przejmowanie świątyń i wspólnot prawosławnych oraz tworzenie na ich bazie parafii obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (tzw. neounii)⁶⁹. W połowie lat trzydziestych XX wieku na terenie województwa działało 13 parafii neounickich, głównie na obszarze Podlasia; niektóre z nich miały charakter symboliczny i tymczasowy. Kościół prawosławny postrzegał działania biskupa Przeździeckiego jako akcję antyprawosławną, natomiast zwolennicy nowego obrządku w Kościele katolickim – jako narzędzie szerzenia katolicyzmu. Władze administracyjne tolerowały takie działania, sygnalizując jednak

⁶⁵ Szerzej zob. APL, UWL, sygn. 429; E. Horoch, *Plan eliminacji Ukraińców ze służb publicznych i ważniejszych gałęzi własności prywatnej w województwie lubelskim w latach 1939–1940*, [w:] *Pogranicze...*, s. 43–46.

⁶⁶ W. Kozyra, *Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939*, Lublin 1999, s. 193. Zob. także: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 134–135.

⁶⁷ Szerzej zob. K. Grzesiak, *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1919–1939*, Lublin 2010, s. 319–550.

⁶⁸ A. Mironowicz, *Jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 2024, nr 2, s. 22.

⁶⁹ AAN, MWRiOP, sygn. 416, s. 19–20, Pismo wojewody lubelskiego Stanisława Moskalewskiego do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Lublin 10.05.1923; F. Rzemieniuk, *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999, s. 65, 165.

obawy przed wykorzystaniem obrządku przez ukraiński ruch narodowy i nierzadko twierdziły wprost, że neounia „utrwała świadomość narodową wśród ludności ukraińskiej”⁷⁰. Tendencje te nie były zamiarem inicjatorów ruchu, ocena władz państwowych nie była jednak całkowicie bezzasadna, bo jak same przyznawały niektóre parafie (np. Grabowiec, Horodło) otwarcie uczestniczyły w „rozbudzeniu (...) odrębności ukraińskiej”⁷¹. W Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie skłaniano się do poglądu, że zamiast promować nowy obrządek należy wymóc na Kościele katolickim działania zmierzające do szybkiej konwersji ludności prawosławnej i likwidacji Kościoła prawosławnego na terenie województwa lubelskiego, ponieważ tylko to mogłoby – w ówczesnym rozumieniu – wyrwać ją spod wpływów ruchu ukraińskiego⁷².

Kościół prawosławny na Chełmszczyźnie i Podlasiu odgrywał kluczową rolę w życiu społecznym i kulturowym wiernych, którzy postrzegali go jako integralny element ich życia duchowego, tradycji i tożsamości. Jednocześnie hierarchia była daleka od deklaracji i decyzji, które uczyniłyby go jednoznaczną instytucją narodową ukraińską. Budziło to niezadowolenie tej części wiernych, która angażowała się w życie narodowe. Rozczarowanie wywoływała nie tylko polityka hierarchii, lecz także postawa części duchownych, wrogo nastawionych do ukrajinizacji nabożeństw. W konsekwencji w obrębie samego Kościoła narastał konflikt na tle narodowościowym, w którym po różnych stronach stawali zwolennicy trzech zwalczających się opcji: ukrajinizacji, polonizacji oraz zachowania przedwojennego rosyjskiego charakteru narodowego.

W warunkach chełmsko-podlaskich wielu duchownych pełniło bardzo ważną rolę w życiu lokalnych wspólnot, i to nie tylko w wymiarze religijnym. Parafie co do zasady nie stały się ośrodkiem ukraińskiego życia politycznego, lecz większość kleru opowiadała się za ukraińskością⁷³. Niektórzy duchowni już w latach 1917–1918 włączyli się w usuwanie pozostałości dawnych wpływów rosyjskich i w ukrajinizację życia diecezjalnego. Inni otwarcie angażowali się w pozakościelne przedsięwzięcia kulturalne parafian, a w wyjątkowych sytuacjach inicjowali i kierowali spółdzielniami ukraińskimi⁷⁴. Notabene sam fakt, że księża wygłaszali kazania po ukraińsku i rozmawiali w tym języku z wiernymi, odczytywano na ogół w kręgach władz administracyjnych i części społeczeństwa jako jednoznaczną deklarację orientacji narodowej.

Władze zwracały także uwagę na język, w jakim księża prawosławni prowadzili naukę religii oraz na język używany w podręcznikach i książkach religijnych.

⁷⁰ APL, UWL, sygn. 429, s. 105, Protokół nr 3, [1929].

⁷¹ APL, SPH, sygn. 84, s. 426, Informacje z terenu pow. hrubieszowskiego, 5.06.1939.

⁷² AAN, MWRiOP, sygn. 416, s. 48–51, Wniosek Wydziału IV-go w sprawie obrządku słowiańsko-katolickiego, Warszawa, 12.11.1924.

⁷³ G.J. Pelica, *Kościół prawosławny...*, s. 343–346.

⁷⁴ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 207.

Zagadnienie to żywo je interesowało i było traktowane jako niezwykle istotne. Sprawozdania nadsyłane z terenu potwierdzały, że znaczna część duchownych nauczała w języku ukraińskim, a część dzieci odmawiała korzystania z podręczników do religii w języku polskim⁷⁵. Kwestia języka wykorzystywanego w trakcie nauczania religii była z ich perspektywy bardzo istotna, ponieważ na terenie województwa lubelskiego w okresie międzywojennym nie mogły istnieć szkoły ukraińskie, a nauczanie religii w języku ojczystym było *de facto* również formą nauczania języka ukraińskiego.

OD SZKOLNICTWA DO DZIAŁALNOŚCI KULTURALNO-OŚWIATOWEJ

Ukraińskie placówki szkolne powstałe w latach 1917–1918 na terenach późniejszego województwa lubelskiego przestały istnieć po przejęciu kontroli nad systemem oświaty przez polskie władze szkolne. Wywołało to niezadowolenie części ludności, która dawała znać o tym zwłaszcza w latach dwudziestych XX wieku. W kilkunastu miejscowościach podjęto wówczas próby ponownej organizacji szkół ukraińskich, w tym prywatnych; niekiedy udało się nawet uzyskać wstępną zgodę lokalnych władz administracyjnych. Ostatecznie jednak w odpowiedzi na wnioski rodziców władze szkolne każdorazowo wydawały decyzje odmowne, uniemożliwiając uruchamianie placówek. Warto zauważyć, że nie istniał wówczas problem braku kadr pedagogicznych. Właśnie z myślą o ich konsolidacji utworzono w Chełmie Ukraińskie Towarzystwo Pedagogiczne⁷⁶.

Prośbę o zgodę na zakładanie szkół ponowiono 18 marca 1923 roku podczas zjazdu nauczycieli ukraińskich w Chełmie⁷⁷. Nadzieja na realizację postulatu pojawiła się jeszcze w tym samym roku – ogłoszono wówczas nabór na kurs dokształcający dla nauczycieli w Chełmie, na który zgłosiło się ponad 150 osób. Plany te przekreśliła jednak ustawa językowa z 31 lipca 1924 roku, która jednoznacznie uniemożliwiała wprowadzenie języka ukraińskiego do szkolnictwa państwowego w województwie lubelskim⁷⁸.

Działacze ukraińscy nie rezygnowali z zamierzeń i wielokrotnie, choć bez realnych szans powodzenia, wysuwali postulat nauczania w języku ojczystym⁷⁹.

⁷⁵ Zob. szerzej: APL, SPH, sygn. 431; R. Wysocki, *Wprowadzenie języka polskiego do nauczania religii prawosławnej jako metoda asymilacji ludności ukraińskiej i białoruskiej w II Rzeczypospolitej – próba zarysu problematyki*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, nr 2, s. 233–246.

⁷⁶ *З жіночого руху*, „Наше Життя” 1923, nr 19, s. 3.

⁷⁷ Про Учител. Зїзд в Холмі, „Наше Життя” 1923, nr 5, s. 1. Zob. także: APL, UWL, sygn. 435.

⁷⁸ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 197–204.

⁷⁹ J. Doroszewski, *Pozaszkolna działalność...*, s. 60–61. Zob. także: S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 71.

Aby ominąć zakaz, część rodziców z południowych powiatów województwa wysyłała dzieci do szkół ukraińskich w województwie lwowskim. Zjawisko to nie miało charakteru masowego, lecz budziło obawy władz⁸⁰. Jednocześnie dla ogółu ludności wiejskiej nauczanie w języku ojczystym, choć ważne, nie należało do zagadnień priorytetowych.

Niepowodzenia w tworzeniu szkolnictwa ukraińskiego, a od 1924 roku brak możliwości prawnej wprowadzenia języka ukraińskiego do szkół państwowych, miały dalekosiężne konsekwencje: po pierwsze radykalnie ograniczały się i zakres oddziaływania ukraińskiego ruchu narodowego na terenie województwa lubelskiego, po drugie – sprzyjały akulturacji i wzmacniały skuteczność polityki asymilacyjnej.

Ostatnie przyczółki legalnej nauki w języku ukraińskim (poza wspomnianą naukę religii) – również konsekwentnie zwalczane przez administrację – stanowiła oświata dorosłych i próby organizacji nauczania domowego⁸¹. To drugie nie rozwinęło się jednak na znaczącą skalę. Odmienne przedstawiała się sytuacja z pozaszkolną działalnością oświatową. Jej ciężar wzięło na siebie towarzystwo „Ridna Chata”, które propagując czytelnictwo, zachęcało do samodzielnej nauki języka ukraińskiego, organizowało spotkania, warsztaty oraz utrzymywało instruktorów kulturalno-oświatowych⁸².

Towarzystwo „Ridna Chata” było jedną z najważniejszych instytucji w dziejach społeczności ukraińskiej w okresie międzywojennym w województwie lubelskim. Jego działalność postrzegano – i w zasadzie postrzega się do dziś – jako symbol wzrastającej aktywności społecznej oraz samodzielności politycznej i kulturalnej tego środowiska. Bez wątpienia był to bowiem okres „najdynamiczniejszego rozwoju ukraińskiego życia kulturalnego” w regionie⁸³.

Początki organizacji wiążą się z powołanym w 1919 roku Ukraińskim Komitetem Dobroczynności, który wkrótce zmienił nazwę na Towarzystwo Dobroczynności i Oświaty „Ridna Chata”. W skład pierwszego zarządu „Ridnej Chaty” weszli: Mikołaj Bogdański, Antoni Kowalczyk, Jakub Pawlik i Antoni Wasyńczuk. Siedzibę towarzystwa ulokowano w budynku teatru „Polonia” w Chełmie; działały tam również ukraińska biblioteka, chór, zespół teatralny i taneczny. W 1921 roku władze administracyjne zawiesiły działalność organizacji, lecz już w czerwcu 1922 roku udało się ją wznowić. Warunkiem było zaakceptowanie ingerencji władz w nazwę i zastąpienie słowa „ukraińskie” terminem „rusińskie”.

⁸⁰ Zob. np. APL, SPH, sygn. 84, s. 275, Pismo Posterunku Policji w Grabowcu do Starostwa Powiatowego w Hrubieszowie, 3.10.1936, s. 344; Pismo Zarządu Gminy Werbkowice do Starosty Powiatowego w Hrubieszowie, 2.07.1938.

⁸¹ J. Doroszewski, *Życie oświatowe...*, s. 184.

⁸² Idem, *Pozaszkolna działalność...*, s. 70.

⁸³ G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalne na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w pierwszej połowie lat trzydziestych*, „Res Historica” 2011, nr 31, s. 107.

Ostatecznie organizację zarejestrowano jako Rusińskie Stowarzyszenie Dobroczynności p.n. „Ridna Chata”. Statut przewidywał szeroki zakres działalności: obok aktywności kulturalno-oświatowej dopuszczał m.in. prowadzenie kółek rolniczych, organizowanie prelekcji, odczytów, przedstawień teatralnych i koncertów. W skład nowego zarządu weszli Maria Fedoń i Konstanty Soszyński oraz posłowie Szymon Lubarski, Józef Skrzypa, Antoni Wasyńczuk i Jakub Wojtiuk.

Rozwój towarzystwa następował stopniowo, lecz systematycznie. Na początku 1923 roku „Ridna Chata” posiadała 10 filii i 280 członków w sześciu powiatach (biłgorajskim, chełmskim, hrubieszowskim, krasnostawskim, włodawskim i tomaszowskim). W 1926 roku liczba filii wzrosła do 35, a członków do 686; działalność objęła kolejne powiaty: bialski, lubartowski i zamojski. W przededniu rozwiązania organizacja posiadała już 130 filii i około 3,5 tys. członków. Intensywność jej działalności zaniepokoiła władze administracyjne i skłoniła do interwencji. W październiku 1930 roku, w ramach szerszej akcji wymierzonej w środowiska ukraińskie, ogłoszono decyzję o rozwiązaniu „Ridnej Chaty”. Jednocześnie przeprowadzono liczne rewizje i aresztowania – tylko w powiecie hrubieszowskim zatrzymano 54 osoby⁸⁴.

Po likwidacji „Ridnej Chaty” miejsce ich filii w Biłgorajskim próbowało zająć rusofilskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe im. Michała Kaczkowskiego. Zdołało ono utworzyć trzy czytelnie (w Biszczu, Chmielku i Tarnogrodzie), lecz i w tym przypadku władze administracyjne podjęły działania mające „powstrzymać rozwój placówek”⁸⁵. Zdaniem Jerzego Doroszewskiego, filie Towarzystwa im. Kaczkowskiego „nie odegrały większej roli z racji nader skromnego stanu organizacyjnego”⁸⁶.

Na wsi poza towarzystwami i spółdzielniami działały również liczne organizacje młodzieżowe i oświatowe: koła Straży Pożarnej, Młodzieży Wiejskiej, Ogniska Oświatowe oraz zespoły przy parafiach prawosławnych⁸⁷. W ich ramach organizowano przedstawienia teatralne w języku ukraińskim. Część inicjatyw napotykała opór władz⁸⁸, innym organizatorom udawało się jednak uzyskać

⁸⁴ APL, SPH, sygn. 84, s. 223–227, Sprawozdanie Hrubieszowskiego Starosty Powiatowego do Wojewody Lubelskiego w sprawie likwidacji „Ridnej Chaty”, 14.10.1930; *Życie kulturalno-oświatowe – Proświta – Ridna Szkoła – Ridna Chata*, „Sprawy Narodowościowe” 1929, nr 3–4, s. 487–488; G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe...*, s. 178; R. Małek, *Wpływ działalności politycznej na struktury filii Rusińskiego Stowarzyszenia Dobroczynnego „Ridna Chata” w powiecie włodawskim*, [w:] *Włodawa...*, s. 142.

⁸⁵ APL, UWL, sygn. 174, k. 13.

⁸⁶ J. Doroszewski, *Życie oświatowe...*, s. 194.

⁸⁷ APL, UWL, sygn. 432, s. 40–44, Pismo Starosty Powiatowego Chełmskiego w sprawie przedstawień w języku ukraińskim i napisów na szyldach, 4.01.1934.

⁸⁸ APL, UWL, sygn. 432, s. 17, Pismo Starosty Konstantynowskiego, 10.04.1926.

pozwolenie bez większych trudności⁸⁹. Wśród uroczystości szczególnie ważne były obchody poświęcone Tarasowi Szewczence, Mychajłowi Drahomanowowi, Iwanowi France czy Łesi Ukraince, które nadawały życiu kulturalnemu wymiar ogólnonarodowy⁹⁰.

Pomimo likwidacji „Ridnej Chaty”, jego funkcje często przejmowały już wcześniej współpracujące z nimi spółdzielnie ukraińskie. W najbardziej aktywnym powiecie hrubieszowskim w 1933 roku zorganizowano jeszcze 12 przedstawień teatralnych⁹¹. Zainteresowanie teatrem wiejskim było na tyle znaczne, że w Hrubieszowie zorganizowano kurs reżyserski, który ukończyło 30 osób. Spośród amatorskich zespołów teatralnych największą renomę zdobył teatr chełmski kierowany przez Dmytra Krycha; występował on zarówno w Chełmie, jak i w innych miejscowościach województwa⁹².

W OKOWACH POLITYCZNEGO ROZBICIA

Aktywność i potencjał mniejszości narodowych bywają na ogół postrzegane przez pryzmat ich działalności politycznej. Udział w życiu politycznym stanowi czynnik niezwykle ważny, lecz nie jest ostatecznym wyznacznikiem możliwości działania wspólnoty. Nawet w okresach ograniczonego zaangażowania politycznego, nabyte przez jej członków poczucie upodmiotowienia nie zanika, a czasowa bierność nie musi oznaczać utraty zasobów organizacyjnych. Mobilizacja polityczna jest jednym z kluczowych wskaźników dynamiki procesów narodotwórczych, lecz musi być interpretowana w szerszym kontekście, ponieważ unarodowienie wspólnoty nigdy nie przebiega liniowo. Zawsze jednak prowadzi do dążenia ku politycznej emancypacji. Tendencje te można było zaobserwować w środowisku Ukraińców województwa lubelskiego w okresie międzywojennym.

Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej pierwsza połowa lat dwudziestych XX wieku była okresem największej swobody rozwoju ukraińskiego życia politycznego w regionie. Jego ważnym katalizatorem stał się wydawany w Chełmie tygodnik „Nasze Żyttia”, który szybko urósł do rangi jednego z najważniejszych periodyków ukraińskich w Polsce. Redakcja tygodnika pełniła funkcję centrum intelektualnego stymulującego aktywność polityczną na obszarze Chełmszczyzny i Podlasia, a także na sąsiednich terenach Wołynia i Polesia. Trzon zespołu stanowili działacze wywodzący się z organizacji ukraińskich funkcjonujących w czasie wojny, część z nich związana była nawet z pracami

⁸⁹ APL, UWL, sygn. 432, s. 39, Pismo Starostwa Powiatowego Tomaszowskiego w sprawie zezwolenie na ukraińskie przedstawienie, 3.01.1934.

⁹⁰ J. Doroszewski, *Pozaszkolna działalność...*, s. 81.

⁹¹ APL, UWL, sygn. 432, s. 48–53, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego do MSW, 10.01.1934.

⁹² APL, SPH, sygn. 81, s. 182–183; J. Doroszewski, *Pozaszkolna działalność...*, s. 78–79.

Centralnej Rady Ukraińskiej w Kijowie. Osoby te pozostały – przez całe dwudziestolecie – lokalną elitą polityczną.

Przełomowym wydarzeniem w ukraińskim życiu politycznym w regionie – obok memoriału z 1919 roku – był zjazd przedstawicieli miejscowych środowisk ukraińskich zwołany 4 czerwca 1921 roku w Chełmie. Kolejne zjazdy odbyły się 18 kwietnia 1922 roku oraz 28 maja 1923 roku. W tym ostatnim uczestniczyło ponad 300 delegatów, a wysoka frekwencja była efektem świeżo zakończonej kampanii wyborczej do Sejmu i Senatu. Podczas obrad wybrano Ukraiński Komitet Ludowy Chełmszczyzny i Podlasia jako organ mający reprezentować ludność regionu. Delegaci opowiedzieli się za ideą autonomii dla wszystkich obszarów zamieszkiwanych przez Ukraińców w Drugiej Rzeczypospolitej. W praktyce Komitet szybko zaprzestał działalności z powodu słabości kadrowej, różnic personalnych oraz rywalizacji lokalnych struktur partyjnych. Nie zrealizowano również pomysłu powołania organizacji kobiecej – Związku Ukrainek⁹³.

Potencjał środowisk ukraińskich w regionie ujawniły wybory parlamentarne z 1922 roku. Kandydaci ukraińscy startowali z listy Bloku Mniejszości Narodowych i odnieśli wyraźny sukces. Do Sejmu weszli: Paweł Wasyńczuk (były członek partii ukraińskich socjalistów-federalistów i dyrektor prasowy w Ministerstwie Apropowizacji UNR), Stefan Makówka (związany w przeszłości z Partią Socjalistów-Rewolucjonistów), Józef Skrzypa (nauczyciel i organizator spółdzielni i kółek rolniczych) i Szymon Lubarski (były członek Ukraińskiej Centralnej Rady). Z listy państwowej mandaty zdobyli także Antoni Wasyńczuk (były minister pełnomocny Ukraińskiej Republiki Ludowej ds. repatriacji prawosławnej ludności Chełmszczyzny i Podlasia) i Jakub Wojtiuk (organizator Siczy Poleskiej w Kobryniu w 1919 roku). Ponadto kandydaci wywodzący się z województwa lubelskiego uzyskali mandaty w okręgach sąsiednich, m.in. posłami zostali Sergiusz Chrucki (nauczyciel) i Bazyli Dmytriuk (były pełnomocnik Ministerstwa Zdrowia Ukraińskiej Republiki Ludowej), a mandat senatorski zdobył Jan Pasternak (były członek Ukraińskiej Partii Socjalistów-Federalistów)⁹⁴. Spośród 26 ukraińskich parlamentarzystów wybranych w 1922 roku aż dziewięciu pochodziło z terenów województwa lubelskiego, z czego ośmiu mieszkało tam nadal⁹⁵.

Ożywienie z 1922 roku było zaskoczeniem dla władz wojewódzkich. Nawet kilka lat później utrzymywano, że wynik wyborczy nie odwzorowywał rozwoju ukraińskiej tożsamości narodowej, lecz był efektem „separatyizmu ludności

⁹³ Zob. APL, UWL, sygn. 437–438.

⁹⁴ Список вибраних кандидатів в округах, „Наше Життя” 1922, nr 11, s. 2; Вибори до Сейму та Сенату, „Наше Життя” 1922, nr 12, s. 1.

⁹⁵ M. Szumiło, *Ukraińska elita polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 3, s. 22; G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie...*, s. 188–189.

prawosławnej od katolickiej⁹⁶. Urzędnicy ministerialni nie zgadzali się z tą opinią, akcentując wzrost znaczenia życia politycznego i kulturalnego wśród Ukraińców regionu⁹⁷.

Politycy ukraińscy ze wschodnich powiatów województwa lubelskiego wywodzili się z różnych środowisk ideowych. Wśród ludności wiejskiej silne były nastroje radykalne lewicowe i agrarystyczne. Po powrocie uchodźców z Rosji, na początku lat dwudziestych, wpływy próbowała odbudować Ukraińska Partia Socjaldemokratyczna (USDP)⁹⁸. Z jej inicjatywy wydawano w Zabłociu pismo „Zoria Pidlaszia”⁹⁹. Radykalizm części działaczy sprawił jednak, że komuniści przejęli kontrolę nad niektórymi komórkami USDP (np. Weremowicach, Strupinie Dużym i Chełmie), co ujawniło się wyraźnie w wyborach 1922 roku. W momencie delegalizacji partii w styczniu 1924 roku jej struktury istniały w sześciu powiatach (białskim, biłgorajskim, chełmskim, hrubieszowskim, tomaszowskim i włodawskim)¹⁰⁰.

Wobec niemożności kontynuowania dotychczasowej legalnej działalności część członków USDP przeszła do nielegalnej Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (KPZU), autonomicznej sekcji Komunistycznej Partii Polski. Zarówno w oczach władz, jak i mieszkańców wsi KPZU uchodziła za partię „ukraińską”. Pomimo nazwy nie miała ona jednolitego charakteru etnicznego, obok Ukraińców należeli do niej także Żydzi i Polacy. Zasadniczo struktura narodowościowa odzwierciedlała specyfikę etniczną terenu, na jakim były tworzone poszczególne komórki¹⁰¹. Specyfika wewnątrzorganizacyjnych granic w partii komunistycznej spowodowała, że w regionie funkcjonowały grupy składające się z Ukraińców i podporządkowane bezpośrednio Komunistycznej Partii Polski lub Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Liczba członków KPZU wahała się między 200 a 300; podobną liczebność miała też młodzieżówka – Związek Komunistycznej Młodzieży Zachodniej Ukrainy¹⁰². Struktury te działały aż do 1938 roku, kiedy Komintern nakazał rozwiązanie KPZU.

⁹⁶ APL, UWL, 429, s. 75–83, Uwagi odnośnie polskiej polityki narodowościowej przy parcelacji, scalaniu gruntów i kolonizacji w pow. narodowościowo mieszanym województwa lubelskiego, [1929].

⁹⁷ APL, UWL, sygn. 429, s. 87, Protokół nr 1 konferencji międzyministerialnej odbytej w dn. 8 marca 1929 roku.

⁹⁸ G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie...*, s. 209–214; M. Королько, УСДП на Холмщині і Підляшші, „Наша культура” 1968, nr 1, s. 7.

⁹⁹ G. Kuprianowicz, *Ukraińska działalność wydawnicza na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1919–1926*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994–1995, t. 3–4, s. 405.

¹⁰⁰ E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*, Lublin 1993, s. 155.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 86–89; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w latach 1923–1929*, Kraków 1989, s. 33; M. Королько, Холмський партійний округ КПЗУ, „Український календар” 1983, s. 116.

¹⁰² E. Horoch, *Struktura narodowościowa KPP w województwie lubelskim*, „Rocznik Lubelski” 1987–1988, t. 29–30, s. 107–108.

Bez większych sukcesów wpływy próbowała zdobywać Ukraińska Ludowa Partia Pracy, a następnie Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO)¹⁰³. Obie organizacje zdobyły nieliczne grono sympatyków wśród duchowieństwa i inteligencji, a ich niewielka liczebność nie pozwalała na stworzenie struktur terenowych¹⁰⁴.

Znacznie większe powodzenie odniosła inicjatywa parlamentarzystów z Chełmszczyzny, Podlasia i Wołynia, którzy 17 sierpnia 1924 roku powołali w Chełmie Ukraińskie Socjalistyczne Zjednoczenie – Związek Wiejski (Sel-Sojuz). Jego siłą było umiejętne łączenie haseł narodowych z programem społeczno-gospodarczym. Działacze Sel-Sojuzu aktywnie włączyli się w życie społeczne i kulturalne, podjęli także – ostatecznie niezrealizowaną – inicjatywę budowy Ukraińskiego Domu Ludowego w Chełmie¹⁰⁵. Komórki partii powstały w powiatach chełmskim, hrubieszowskim, tomaszowskim i włodawskim, a komitet okręgowy w Chełmie kierowany był przez Pawła Wasyńczuka¹⁰⁶.

W 1926 roku Sel-Sojuz połączył się ze lwowską partią Wolność Ludu. Rezultatem tej fuzji było powstanie Ukraińskiego Włościańsko-Robotniczego Zjednoczenia Socjalistycznego (Sel-Rob). Promotorem akcji scaleniowej był tygodnik „Nasze Żyttia”, dzięki któremu działacze Sel-Robu utrzymywali wpływy wśród mieszkańców Chełmszczyzny i Podlasia. Ówczesnym relacjom politycznym towarzyszyły liczne spory, wynikające z infiltrowania Sel-Robu przez członków KPZU. Konflikt wewnątrzpartyjny doprowadził do głębokiego podziału: po jednej stronie stanął poseł Paweł Wasyńczuk, po drugiej – poseł Stefan Makiwka i senator Jan Pasternak. Na początku 1927 roku posłowie Sel-Robu skupieni wokół Wasyńczuka prowadzili działalność w szeregach „wznowionego” Sel-Sojuzu. W kwietniu 1927 roku zaczęli przygotowania do wydawania w Chełmie pisma „Selanśkyj Szlach”¹⁰⁷. W wyniku dalszych przetasowań partyjnych Sel-Rob ostatecznie podzielił się na dwie frakcje: Sel-Rob „Lewica” i Sel-Rob „Prawica”. Pierwsza z nich miała większe wpływy na Podlasiu, druga – w Chełmskiem i przejęła kontrolę nad tygodnikiem „Nasze Żyttia”. W wyborach 1928 roku

¹⁰³ APL, UWL, sygn. 422, s. 30, Zagadnienie ruchu nacjonalistycznego na terenie województwa lubelskiego, 1937.

¹⁰⁴ G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie...*, s. 228–231.

¹⁰⁵ Zob. szerzej: APL, UWL, sygn. 449.

¹⁰⁶ G. Kuprianowicz, *Ukraińcy na Chełmszczyźnie...*, s. 220–225; APL, UWL USP, sygn. 449, s. 1; R. Torzecki, *op. cit.*, s. 68; O. Власюк, Діяльність Українського соціалістичного об'єднання „Селянський союз” у 1924–1930 рр., „Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки” 2011, t. 17, s. 151.

¹⁰⁷ APL, UWL, sygn. 449, s. 18. Pismo ukazywało się w latach 1927–1928 i jako jednodniówka w kwietniu 1929 roku. Zob. Є. Місило, *Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західньо-українській Республіці (1918–1919)*, Едмонтон 1991, s. 114.

obie grupy wystąpiły samodzielnie, co przyczyniło się do ich porażki wyborczej – kłęski, z której lokalnym środowiskom nie udało się już otrząsnąć¹⁰⁸.

Próby przewyciężenia rozłamu przyniosły skutek dopiero w maju 1928 roku, kiedy część prawicy i frakcja „lewicy” utworzyły Sel-Rob „Jedność”. Wkrótce jednak, decyzją władz wojewódzkich, zlikwidowano „Nasze Żyttia”, co poważnie ograniczyło możliwości oddziaływania partii. Wydawane później „Nowe Żyttia” ukazywało się nieregularnie i tylko do lutego 1930 roku¹⁰⁹. Mimo to Sel-Rob „Jedność” rozwinął się do około 2 tys. członków, poszerzając wpływy na powiat biały i krasnostawski¹¹⁰. Jego działalność zakończyła się w 1932 roku, kiedy władze administracyjne zdelegalizowały partię pod zarzutem propagowania komunizmu¹¹¹.

Delegalizacja Sel-Robu oznaczała koniec funkcjonowania legalnych struktur ukraińskich partii politycznych w województwie lubelskim. Pojedynczy członkowie partii galicyjskich (m.in. UNDO) pozostawali tu aktywni, lecz nie prowadzili pracy organizacyjnej. Do 1938 roku działały natomiast struktury nielegalnej KPZU. Tuż przed wojną na południowe obrzeża Chełmszczyzny próbowała wejść również, ale z wątpliwym rezultatem, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)¹¹².

Władze polskie w działalności zarówno KPZU, jak i OUN, dostrzegały zagrożenie w podtrzymywaniu ukraińskich nastrojów narodowych. Pisząc o pierwszej z nich podkreślały, że „pierwiastek nacjonalistyczny Kompartii na terenach narodowościowo-mieszanych pod nazwą Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy tkwi już w samej nomenklaturze”, a prowadzenie działalności pod hasłami niepodległościowymi „przyczynia się do rozbudzenia wśród prawosławnej ludności poczucia odrębności narodowej”¹¹³.

Po likwidacji legalnych struktur ukraińskich ugrupowań politycznych we wsiach nadbużańskich o wpływy zaczęły zabiegać partie polskie. Największą aktywność wykazywały Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”, następnie

¹⁰⁸ M. Пиріг, „Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»)» у виборчій кампанії 1928 року до польського Сейму та Сенату, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету” 2012–2013, т. 13–14, s. 411–414; С. Макарчук, Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї), „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2008, т. 17, s. 234.

¹⁰⁹ С. Маківка, Наші завдання, „Нове Життя” 1928, nr 2, s. 2; С. Місило, *op. cit.*, s. 86.

¹¹⁰ E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski...*, s. 158–159.

¹¹¹ H. Cimek, *op. cit.*, s. 153–157; R. Zubkowicz, *Przejawy ukraińskiej aktywności społeczno-politycznej na Podlasiu południowym (1918–1939)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2006, t. 4, s. 109.

¹¹² Szerzej zob. APL, SPH, sygn. 102.

¹¹³ APL, UWL, sygn. 422, s. 28, Zagadnienie ruchu nacjonalistycznego na terenie województwa lubelskiego, 1937.

Stronnictwo Ludowe oraz Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem¹¹⁴. Władze wojewódzkie wskazywały, że włączenie ludności ukraińskiej „w orbitę wpływów polskich stronnictw” jest niezwykle istotne, gdyż „obok szkoły polskiej stanowi to poważny czynnik polonizacyjny”¹¹⁵.

PODSUMOWANIE. MIĘDZY MOBILIZACJĄ A OGRANICZENIEM – BILANS DWUDZIESTOLECIA

Życie społeczne i polityczne ludności ukraińskiej w województwie lubelskim w okresie międzywojennym przebiegało w sposób zmienny i niestabilny. Kierunek i bilans zachodzących zmian – niezależnie od ich uwarunkowań – u schyłku lat trzydziestych XX wieku pozostawały trudne do jednoznacznego określenia. Na obraz mniejszości ukraińskiej wpływały równocześnie: sytuacja ekonomiczna, dążenia do odrodzenia i zabezpieczenia życia religijnego, zmienna dynamika rozbudowy instytucji kulturalno-oświatowych oraz nieustanne zmagania o utrzymanie i rozwój struktur politycznych.

Pierwsza dekada dwudziestolecia międzywojennego przyniosła wyraźny rozwój instytucji ukraińskich, widoczny zarówno w sferze politycznej, jak i kulturalnej. Odmiennie przedstawiała się sytuacja w latach trzydziestych: intensyfikacja działań asymilacyjnych państwa, ograniczenia w funkcjonowaniu organizacji społecznych i politycznych oraz naciski w sferze wyznaniowej doprowadziły do zahamowania, a nierzadko do likwidacji dotychczasowych form aktywności. Atmosfera niesprzyjająca swobodnemu kształtowaniu stosunków większość–mniejszość oddziaływała na społeczność ukraińską zarówno deprymująco i destrukcyjnie, jak i – paradoksalnie – mobilizująco. Postępująca polonizacja części środowisk lokalnych nie zatrzymała procesu formowania ukraińskiej tożsamości, lecz stopniowo ograniczała zakres jej oddziaływania oraz instytucjonalne możliwości jej podtrzymywania.

Wybuch drugiej wojny światowej zamknął dwudziestoletni okres, w którym władze państwowe uznawały asymilację ludności ukraińskiej za cel politycznie uzasadniony, nie podejmując równocześnie prób stworzenia trwałego modelu współistnienia opartego na poszanowaniu odmienności narodowej. Z kolei po stronie mniejszości akcent położony był przede wszystkim na kwestie ekonomiczne, obronę Kościoła prawosławnego i jego infrastruktury, a dopiero w dalszej

¹¹⁴ G. Kuprianowicz, *Działalność polskich partii chłopskich wśród ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w latach 1918–1926*, [w:] *Chłopi – naród – kultura*, t. 5: *Chłopi a państwo*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1997, s. 83–94.

¹¹⁵ APL, UWL, sygn. 415, s. 6, Pismo Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie do Okręgowego Urzędu WF i PW Dowództwa Okręgu Korpusu w Lublinie, 24.01.1933.

kolejności na działania związane z zachowaniem i rozwojem odrębności etnicznej oraz kulturowej.

O ile dla międzywojennej administracji państwowej problem ukraiński w województwie lubelskim stanowił część szerszej polityki narodowościowej i był rozpatrywany w wymiarze ogólnokrajowym, o tyle w środowiskach ukraińskich dominowała perspektywa „małej ojczyzny”. Afirmującej istniejącą rzeczywistość państwową, w analizie własnego położenia, koncentrowano się przede wszystkim na lokalnych realiach Chełmszczyzny i Podlasia – ich specyfice wyznaniowej, społecznej i gospodarczej – a nie na ogólnoukraińskich ideach politycznych. Ta lokalność doświadczenia, równocześnie ograniczana i wzmacniana przez politykę państwa, w decydujący sposób ukształtowała charakter ukraińskiego życia narodowego w regionie aż do 1939 roku.

Warto podkreślić, że w analizie życia społecznego i politycznego Ukraińców na Chełmszczyźnie i Podlasiu świadomie – w powyższym tekście – nie eksponowano życia codziennego na poziomie wsi ani nie budowano narracji o rzekomych konfliktach czy nieistniejącej nienawiści etnicznej. Skupienie uwagi na procesach instytucjonalnych, politycznych i kulturowych wynika z założenia, iż to właśnie te czynniki – a nie codzienne relacje sąsiedzkie, często pozbawione napięć – odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu nowoczesnej tożsamości narodowej w warunkach lokalnych. Takie ujęcie pozwala uchwycić mechanizmy modernizacji i polityzacji wspólnoty, nie zaciemniając obrazu przez projekcję późniejszych stereotypów czy konfliktów, które w badanym okresie nie miały charakteru dominującego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia, sygn. 416, 958, 1207.

Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie, sygn. XII/6/1503.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

– Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny 1919–1939, sygn. 414, 415, 417, 419, 422, 429, 430, 433, 437, 438, 439, 442, 443, 449, 2313;

– Starostwo Powiatowe Hrubieszowskie, sygn. 81, 84, 102, 431.

Lambeth Palace Library, Council on Foreign Relations, sygn. CFR OC 277/1.

Государственный архив Российской Федерации, ф. 1800, оп. 1, д. 39–40.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 344, оп. 1, spr. 40.

Źródła drukowane

Dekret w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego (Dz.U. 1918, nr 21, poz. 67).

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie, Warszawa 1938.

Klukowski Z., *Zamojszczyzna*, t. 1: 1918–1943, Warszawa 2007.

Kuprianowicz G., *Memoriał w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie*, „Res Historica” 1997, nr 1.

Mańkowski Z., *Dokument w kwestii ukraińskiej*, „Akcent” 1990, nr 1–2.

Siwicki M., *Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich*, t. 1, Warszawa 1994.

Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce 1922 (M.P. 1922, nr 38).
Олесіюк Т., Як за Діоклетіяна. (Сторінка зі споминів), South Bound Brook, 1960.

Prasa

- „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1934, 1937.
„Sprawy Narodowościowe” 1929.
„Tygodnik Powszechny” 1981.
„Кооперативна Республіка” 1928.
„Наше життя” 1922–1923, 1928.
„Рада” 1906.

Opracowania

- Cabaj J., *Podlasie i Chełmszczyzna w pierwszym roku wojny (1914–1915)*, „Szkice Podlaskie” 2001, t. 9.
Cabaj J., *Szkolnictwo ukraińskie na Podlasiu w latach 1917–1918*, „Szkice Podlaskie” 2006, t. 14.
Cabaj J., *Ukraińska działalność narodowa na Podlasiu w latach 1917–1919*, [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku*, red. J. Wojtasik, Siedlce 2000.
Charkiewicz J. (red.), *Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska 1989–2018*, Lublin 2019.
Cimek H., *Sel-Rob na Lubelszczyźnie (1926–1932)*, „Echa Przeszłości” 2000, t. 1.
Dmitruk S., *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. 52, nr 2, DOI: 10.12775/SDR.2017.2.01.
Doroszewski J., *Powstanie i likwidacja pierwszych szkół ukraińskich na Chełmszczyźnie i Podlasiu*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2000, nr 3–4.
Doroszewski J., *Pozaszkolna działalność oświatowa Ukraińców na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1–2.
Doroszewski J., *Życie oświatowe wśród mniejszości narodowych na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Rocznik Lubelski” 1989–1990, t. 31–32.
Dubaj S., *Antoni Wasyńczuk (1885–1935). Chełmianin, działacz pogranicza polsko-ukraińskiego*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1.
Głaz A., *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales UMCS. Sectio F” 2001, t. 56.
Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1919–1939*, Lublin 2010.
Grzesiak K., *Duchowieństwo prawosławne na południowym Podlasiu w okresie międzywojennym*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy” 2013, nr 5.
Horoch E., *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*, Lublin 1993.
Horoch E., *Plan eliminacji Ukraińców ze służb publicznych i ważniejszych gałęzi własności prywatnej w województwie lubelskim w latach 1939–1940*, [w:] *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1992.
Horoch E., *Struktura narodowościowa KPP w województwie lubelskim*, „Rocznik Lubelski” 1987–1988, t. 29–30.
Kęsik J., *Władze wojewódzkie w Lublinie wobec kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w latach 1935–1939*, „Res Historica” 2014, nr 38, DOI: 10.17951/rh.2014.0.155.
Kłapeć J., *Rolnictwo*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny 1918–1939. Aspekty społeczne, gospodarcze, oświatowe i kulturalne*, red. M. Kruszyński, T. Osiński, R. Litwiński, W. Kozyra, D. Magier, Lublin–Warszawa 2023.
Kot S., *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego na terenie powiatu włodawskiego w latach 1918–1939*, [w:] *Włodawa. Szkice z dziejów miasta w XX stuleciu*, red. M. Bem, A. Duszyk, K. Latawiec, Włodawa 2012.

- Kowalski T., *Mniejszości narodowe w siłach zbrojnych drugiej Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Toruń 1998.
- Kozyra W., *Administracja wojewódzka wobec mniejszości ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1919–1939*, [w:] *Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku*, red. Z. Mańkowski, Lublin 1992.
- Kozyra W., *Urząd Wojewódzki w Lublinie w latach 1919–1939*, Lublin 1999.
- Kuprianowicz G., *1938. Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu*, Chełm 2008.
- Kuprianowicz G., *Działalność polskich partii chłopskich wśród ludności ukraińskiej Chełmszczyzny i Południowego Podlasia w latach 1918–1926*, [w:] *Chłopi – naród – kultura*, t. 5: *Chłopi a państwo*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 1997.
- Kuprianowicz G., *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999.
- Kuprianowicz G., *Ukraińcy na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*, t. 1–2, Lublin 1995 (rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. Tadeusza Radzika).
- Kuprianowicz G., *Ukraińska działalność wydawnicza na Chełmszczyźnie i Południowym Podlasiu w latach 1919–1926*, „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994–1995, t. 3–4.
- Kuprianowicz G., *Ukraińskie życie kulturalne na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w pierwszej połowie lat trzydziestych*, „Res Historica” 2011, nr 31.
- Kuprianowicz G., *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918–1926*, „Rocznik Chełmski” 1995, t. 1.
- Latawiec K., *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. 1.
- Latawiec K., *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2002, t. 2.
- Lewandowski J., *Zagłada pogranicza*, „Res Historica” 2014, nr 38, DOI: 10.17951/rh.2014.0.265.
- Lewandowski J., *Zmiany w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej*, „Annales UMCS. Sectio F” 1991–1992, t. 46–47.
- Majchrzyk-Mikuła J., *Z problematyki szkolnictwa powszechnego mniejszości ukraińskiej zamieszkującej Lubelszczyznę w II Rzeczypospolitej*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” 2014, t. 23, DOI: 10.16926/p.2014.23.35.
- Małek R., *Wpływ działalności politycznej na struktury filii Rusińskiego Stowarzyszenia Dobroczynnego „Ridna Chata” w powiecie włodawskim*, [w:] *Włodawa. Szkice z dziejów miasta w XX stuleciu*, red. M. Bem, A. Duszyk, K. Latawiec, Włodawa 2012.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Mironowicz A., *Jasne i ciemne karty w dziejach Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej*, „Elpis” 2024, nr 2.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Pelica G.J., *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2007.
- Pelica G.J., *Rodzimy obrządek wschodni w Rzeczypospolitej. Opracowanie archiwalne i studium z dziejów diecezji chełmsko-lubelskiej*, Lublin 2015–2016.
- Rzemieniuk F., *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia)*, Lublin 1999.
- Sochaniewicz K., *Z zagadnień Kościoła wschodniego w Polsce*, Warszawa 1922.
- Stawecki P., *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1969.
- Szumiło M., *Antoni Wasyńczuk 1885–1935. Ukraiński działacz narodowy i polityk*, Lublin 2006.

- Szumiło M., *Ukraińska elita polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2002, nr 3.
- Szumiło M., *Ukraińskie koncepcje autonomii terytorialnej w ramach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Rocznik Lubelski” 2011, t. 37.
- Szyszka B., *W Polsce odrodzonej 1918–1939*, [w:] *Dzieje Tarnobrodzkiego powiatu*, red. R. Szczygieł, Tarnobrzeg 2006.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w latach 1923–1929*, Kraków 1989.
- Wysocki R., *Wprowadzenie języka polskiego do nauczania religii prawosławnej jako metoda asymilacji ludności ukraińskiej i białoruskiej w II Rzeczypospolitej – próba zarysu problematyki*, „Acta Polono-Ruthenica” 1997, nr 2.
- Zubkowicz R., *Przejawy ukraińskiej aktywności społeczno-politycznej na Podlasiu południowym (1918–1939)*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2006, t. 4.
- Винниченко І., *Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмищини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій*, Київ 1997.
- Власюк О., Діяльність Українського соціалістичного об'єднання „Селянський союз” у 1924–1930 рр., „Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Seria: Історичні науки” 2011, т. 17.
- Гудь Б., *Політика «ревіндикації» на Холмищині і Волині 1937–1938 рр. та її наслідки для українсько-польських стосунків*, „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2012, т. 21.
- Корнилович М., *Біженська трагедія Холмищини й Підляшшя*, „Україна” 1927, nr 3.
- Королько М., УСДП на Холмищині і Підляшші, „Наша культура” 1968, nr 1.
- Королько М., Холмський партійний округ КПЗУ, „Український календар” 1983.
- Купріянович Г., *Призабута сторінка історії української кооперації: український кооперативний рух на Холмищині та Південному Підляшші у міжвоєнний період*, [w:] *Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення, Історія*, ч. II: *ХХ століття*, ред. С. Кульчицький, В. Даниленко, Одеса–Київ–Львів 1999.
- Макар Ю., Гориний М., Макар В., Салюк В., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947)*, т. 1–3, Чернівці 2011.
- Макарчук С., Західна Волинь у 20–30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї), „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність” 2008, т. 17.
- Міслюк Є., *Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західно-українській Республіці (1918–1919)*, Едмонтон 1991.
- Пастернак Є., *Нарис історії Холмищини і Підляшшя. (Нові часи)*, Вінніпег–Торонто 1989.
- Перга Ю.М., *Суспільно-політичне життя українців Холмищини та Підляшшя 1918–1939*, Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Науковий керівник Ковальський Борис Павлович кандидат історичних наук, професор, Київ 2016.
- Піріг М., *„Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»)» у виборчій кампанії 1928 року до польського Сейму та Сенату*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету” 2012–2013, т. 13–14.
- Прокіп А.В., *Українська кооперація на Холмищині та Підляшші у 20–40-х роках ХХ століття*, „Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Seria: Гуманітарні науки” 2019, nr 16.

ABSTRACT

In the interwar period, the Lublin Voivodeship was located in the centre of Poland, while its eastern part functioned as a Polish-Ukrainian borderland. The mere sense of belonging to an ethnic,

religious, cultural, or linguistic community was not sufficient to stabilise the division between the two national groups. The social and political life of the Ukrainian population gained momentum during this period, but at the same time, it faced steady opposition from the state authorities. In their demands, Ukrainians focused primarily on economic issues and on the defence of the Orthodox Church, and only subsequently on maintaining ethnic and cultural distinctiveness. Such a hierarchy of priorities stemmed from the weakness of Ukrainian political life.

Keywords: Ukrainian minority; Lublin Voivodeship; Polish-Ukrainian relations; Second Polish Republic